

**ПАЛІТЫКА ўРАДА РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ
ў 60—90-я гг. XIX ст. ЯК ФАКТАР ФАРМІРАВАННЯ
САЦЫЯЛЬНАЙ СТРАТЫФІКАЦЫІ
СЯЛЯНСТВА БЕЛАРУСІ**

Адмена прыгоннага права паклала пачатак станаўленню новай сістэмы сацыяльнай стратыфікацыі сялянства Беларусі. Заканадаўчае ўладкаванне сялянскага становішча не абмяжоўвалася Маніфестам 19 лютага 1861 г., агульным і мясцовымі палажэннямі. У ходзе правядзення рэформы і ў парэформенны перыяд узніклі пытанні, якія патрабавалі дадатковага заканадаўчага вырашэння. Асабліва гэта было актуальным для беларускіх губерняў, дзе меліся свае рэгіянальныя адметнасці. Да канца XIX ст. сялянскае пытанне заставалася важным аспектам урадавай палітыкі, асобныя мерапрыемствы якой выступалі ўплывовымі фактарамі сацыяльнага размежавання сялянства Беларусі ў 60—90-я гг. XIX ст.

Вызначальным фактарам сялянскага існавання з'яўлялася зямля, таму ўладкаванне пытанняў землекарыстання і землеўладання сялян мела першачарговае значэнне для ўрада. Памеры зямельных уладанняў сялян выступалі асновай фарміравання маёмаснай іерархіі сялянства. Прынцыпы, усталяваныя ўрадам для надзялення сялян зямлёй, шмат у чым вызначылі паслярэформенную маёмасную няроўнасць у сялянскім асяроддзі. З першых крокаў рэформы 1861 г. урадам было абазначана дыферэнцаванае становішча сялян розных рэгіёнаў краіны, заснаванае на розных умовах правядзення рэформы. Найперш гэта адлюстравалася ў тэрытарыяльных адрозненнях — правілы надзялення сялян зямлёй для заходніх і ўсходніх губерняў Беларусі не былі аднолькавымі. Так, для сялян Магілёўскай і беларускіх павеатаў Віцебскай губерняў вызначыліся найвышэйшая і найніжэйшая нормы надзелаў, у межах якіх магло адбывацца надзяленне. Яны складалі, у залежнасці ад якасці глебы, ад 5 дзесяцін 1200 сажняў да 1 дзесяціны 1200 сажняў зямлі [2, с. 32—35]. У Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях сяляне атрымлівалі бы-

Маскевіч Ганна Іванаўна — старшы выкладчык кафедры гісторыі Беларусі новага і навейшага часу Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, кандыдат гістарычных навук.

ляы надзелы, аднак з захаваннем за памешчыкамі магчымасцей адрэзкаў да 1/6 часткі такога надзелу [3, с. 340—341]. У выніку сялянства Магілёўскай і Віцебскай губерняў аказалася лепш забяспечаным зямлёй, чым у Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях. Значныя карэктывы ў надзяленне сялян зямлёй унесла паўстанне 1863 г., пасля якога становішча сялян Беларусі некалькі палепшылася ў параўнанні з іншымі рэгіёнамі Расійскай імперыі. Усе часоваабавязаныя сяляне пераводзіліся на абавязковы выкуп, што паскорыла фарміраванне ў Беларусі новай катэгорыі сялянства — сялян-уласнікаў. Адначасова першыя заканадаўчыя мерапрыемствы ўрада замацоўвалі існаванне маёмаснай няроўнасці сялянства, захоўваючы пласт беззямельных сялян. Перш за ўсё гэта было звязана з асобным рэгуляваннем становішча такіх катэгорый, як дваравыя сяляне, сяляне дробнапамесных уладальнікаў, батракі і бабылі. Урадам Аляксандра II разам з Палажэннямі аб адмене прыгоннага права былі выдадзены асобныя ўказы, якімі рэгулявалася становішча менавіта гэтых катэгорый сялянства [5; 6; 13; 16]. У той час як большая частка раней прыгоннага сялянства надзялялася зямлёй, вышэйназваныя разрады заставаліся пераважна беззямельнымі. Надзяленне іх невялікімі зямельнымі ўчасткамі прадугледжвалася толькі праз пэўны тэрмін.

На дзяржаўную палітыку ў Беларусі нямала паўплываў Віленскі генерал-губернатар М. Мураўёў, які ў інтарэсах падаўлення паўстання 1863 г. уносіў прапановы аб памяншэнні падатковага цяжару сялян, паліпшэнні становішча беззямельных. Згодна Указу ад 17 жніўня 1863 г. абавязковы 3-дзесяцінны надзел выдзяляўся абеззямеленым у перыяд з 1846 па 1857 г., а другі Указ ад 18 кастрычніка 1863 г. прадугледжваў поўнае вяртанне надзелу тым, хто быў яго пазбаўлены з 1857 г. Гэта прывяло да значнага памяншэння ў Беларусі беззямельных сялян. У Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях надзелы атрымалі 20 603 двары раней беззямельных сялян, сярод якіх 7462 двары — па 3 дзесяціны [19, с. 215]. З 1865 г. іншыя беззямельныя сяляне таксама надзяляліся правам на атрыманне зямельнага надзелу, аднак ужо не з дзяржаўнага ці памешчыцкага фонду, а за кошт сельскіх грамад, да якіх гэтыя сяляне былі прыпісаны. Гэта мера была менш дзейснай, таму што не з’яўлялася абавязковай і сялян-уласнікаў складана было прымусіць аддаць частку сваіх зямель. Падобныя мерапрыемствы мелі месца толькі ў першыя гады пасля паўстання і былі накіраваны на зніжэнне сацыяльнай напружанасці і незадаволенасці сялянства. Пасля 1864 г., як сцвярджала С. Самбук, урад не ўносіў карэктыў у рэформу 1861 г. у інтарэсах сялян [19, с. 137]. Спадкаемцы М. Мураўёва на пасадзе Віленскага генерал-губернатара

К. фон Кауфман, Э. Баранаў, А. Патапаў актыўна намагаліся праводзіць палітыку памяншэння сялянскіх зямельных надзелаў. Напрыклад, было прапанавана пакідаць за сялянамі толькі тры надзелы, якія былі запісаныя ў выкупных актах, дзе часта паказваліся не рэальныя, а значна заніжаныя памеры сялянскіх земляў [19, с. 140—141]. Праўда, урад Аляксандра II не заўсёды прымаў падобныя прапановы. Як сведчыць аналіз заканадаўчых актаў, пытанні надзялення сялян зямлёй у Беларусі ў большасці былі вырашаны да канца 1860-х гг. Гэта пацвярджала ўрадавая пастанова 1879 г., у якой гаварылася, што ніякіх дадатковых павелічэнняў сялянскіх надзелаў не «будзе і быць не можа» [8, с. 110]. Аднак яшчэ да канца XIX ст. уносіўся шэраг карэктыў і дапаўненняў у вырашэнне гэтага пытання. Сярод іх можна адзначыць Закон 22 мая 1881 г. аб прадстаўленні ў выглядзе часовай меры некаторых ільгот па арэндзе зямлі; Закон 18 сакавіка 1886 г. аб памяншэнні колькасці сямейных падзелаў; Закон 8 чэрвеня 1893 г., які абмяжоўваў магчымасці перадзелаў зямлі ўнутры абшчыны; Закон 14 снежня 1893 г., паводле якога сяляне пазбаўляліся права поўнага распараджэння надзельнымі землямі пасля іх выкупу. Урадавая палітыка ў 80—90-я гг. XIX ст. адносна сялянскага землеўладання не была адназначнай. З аднаго боку, яна была накіравана на паляпшэнне матэрыяльнага становішча сялянства (законы аб ільготах і перадзелах), з іншага боку — не спрыяла развіццю сялянскай гаспадаркі і эканамічнай самастойнасці селяніна.

Зямельныя ўчасткі, якімі надзяляліся сяляне, былі невялікімі і фактычна не маглі забяспечыць сялянскія патрэбы. Згодна з іх памерамі амаль усе гаспадары належалі да найніжэйшай, беднай катэгорыі. Разуваючы гэта, урад дазволіў сялянам у дадатак да надзельных участкаў набываць землі ў асабістую ўласнасць, што значна паўплывала на фарміраванне заможнай катэгорыі сялянства. Размеркаванне менавіта купленых зямель стала пераважнай асновай вызначэння маёмаснай іерархіі сялянства ў 60—90-я гг. XIX ст.

Урадавая палітыка адносна сялянскага землеўладання і куплі-продажу зямлі падзяляецца на два важных этапы, што звязана з адкрыццём дзяржаўнага Сялянскага пазямельнага банка ў 1882 г. Да яго ўзнікнення банкаўскі і ліхвярскі капітал быў амаль недаступны сялянству з-за ўрадавых абмежаванняў і высокіх працэнтаў. Аднак яшчэ ў 1840-я гг. у сельскай мясцовасці пачалі ўзнікаць дапаможныя і ашчадныя касы, мірскія капіталы [7, с. 90, 106]. З 1861 г. крэдыты на выкупныя плацяжы сялянам стаў выдаваць Дзяржаўны банк. Пасля адмены прыгоннага права сяляне таксама сталі пазычаць грошы. Напрыклад, у Віцебскай губерні —

у лесапрамыслоўцаў і скупшчыкаў ільну, за што потым адпрацоўвалі на лесанарыхтоўках ці продажам ільну па заніжаным кошце. У Магілёўскай губерні — у гандляроў і яўрэяў-карчмароў з умовай продажу ім таннага збожжа [18, с. 72]. Аднак іх мэтай не была непасрэдная дапамога сялянам у куплі зямлі. Асноўнай жа мэтай Сялянскага пазямельнага банка стала садзейнічанне найбольш карыснаму продажу прыватнаўласніцкіх земляў, пакупнікамі якіх выступалі пераважна сяляне [10, с. 71]. У сувязі з гэтым з 80-х гг. XIX ст. пачалі мяняцца сацыяльны склад пакупнікоў зямлі і характар зямельных участкаў, якія набываліся. Адкрыццё банка значна пашырыла магчымасці малазабяспечаных сялян, якія раней не мелі неабходных грашовых сродкаў, каб набыць дадатковыя землі. Калі ў 60—70-я гг. XIX ст. пакупнікамі зямлі выступалі пераважна заможныя сяляне, якія часта набывалі землі даволі значных памераў, то ў 80—90-я гг. XIX ст. павялічылася доля бяднейшага сялянства сярод пакупнікоў. Апошнія, аднак, нягледзячы на дапамогу банка, не маглі сабе дазволіць набываць вялікія ўчасткі, бо за іх неабходна было выплачваць немалую пазыку, якая выдавалася пад 7,5—8 % [7, с. 56]. Таму ў канцы 80-х гг. XIX ст. сялянам афіцыйна было дазволена для пакупкі зямлі ўтвараць спецыяльныя пазямельныя таварыствы [10, с. 71], у якія ўваходзілі пераважна небагатыя гаспадары. У 1888 г. былі выдадзены правілы, якія заканадаўча рэгламентавалі дзейнасць такіх таварыстваў і ставілі іх пад кантроль Сялянскага пазямельнага банка [15, с. 297—299]. У таварыства аб'ядноўваліся некалькі гаспадароў, выкупалі ўчастак вялікіх памераў, які потым дзялілі паміж сабой у адпаведнасці з памерам унесенай сумы грошаў. Пакупка зямлі ў такім выпадку не вяла да значнага павелічэння сялянскіх зямельных уладанняў і мала мяняла маёмасны статус такіх гаспадароў. Сялянскія таварыствы склалі канкурэнцыю аднаасобным заможным пакупнікам, таму актыўнасць апошніх у набыцці зямлі з адкрыццём Сялянскага пазямельнага банка некалькі знізілася. Праўда, у канцы XIX — пачатку XX ст. колькасць заможнага сялянства сярод кліентаў банка павялічылася [7, с. 57].

У першыя паслярэформенныя гады заканадаўча пачалі рэгулявацца пытанні перасяленняў, што з'яўлялася немалаважным фактарам у фарміраванні сацыяльнага становішча сялянства. Гэта было звязана з імкненнем урада вырашыць праблему беззямелля і малазямелля ў Беларусі, панізіць незадаволенасць сялян сваім становішчам, а таксама павялічыць прыбытак дзяржаўнага скарбу. Праўда, не ўсе чыноўнікі падзялялі такую палітыку. Прыхільнікі М. Мураўёва лічылі, што міграцыі за межы беларускіх губерняў не мелі сэнсу, таму што для надзялення ся-

лян было дастаткова і наяўных у Беларусі зямель. Да таго ж прадстаўленне значных ільгот і дапамогі ў выпадку перасялення ў аддаленыя губерні магло выклікаць вялікі натоўп жадаючых выехаць, што не супадала з планамі дзяржаўнай палітыкі. На думку мясцовай адміністрацыі, дзеянні ў гэтым накірунку павінны былі абмяжоўвацца толькі распаўсюджваннем інфармацыі аб наяўнасці свабодных зямельных фондаў. Іншы пункт погляду выказаў міністр дзяржаўных маёмасцей А. Зялёны, які падтрымліваў заахвочванне беззямельных сялян да перасялення, праўда, абмежаванага. Для такіх перасяленняў выдзяляліся спецыяльныя землі ва ўнутраных шматзямельных губернях Расійскай імперыі. Перасяленне беднякоў з Беларусі павінна было адбывацца ў першую чаргу ў Самарскую губерню [6, л. 3—4]. Такая палітыка не заўсёды карысталася поспехам, таму што нярэдка сустракала перашкоды з боку саміх беззямельных сялян, якія не жадалі пакідаць сваё месца жыхарства. У канцы 60-х гг. XIX ст. пачалі гучаць думкі аб забароне сялянскіх перасяленняў. Віленскі генерал-губернатар А. Патапаў у 1868 г. патрабаваў «выкарыстаць усе ... магчымыя меры да спынення шкоднага руху сялян» [1, с. 35]. У 1879 г. быў выдадзены сакрэтны цыркуляр аб недапушчэнні самавольных перасяленняў, хця адміністрацыя раёнаў перасялення лічыла ўсяленне такіх асоб «асабліва пажаданым» [1, с. 34]. Адсюль характэрная для 70-х гг. XIX ст. дваістаць палітыкі ўрада Аляксандра II адносна перасяленняў сялян, якую добра праілюстраваў П. Верашчагін. У месцах перасяленняў праводзілася палітыка палягчэння ўмоў перасялення і пашырэння магчымых катэгорый перасяленцаў, у той час як у Беларусі гэта палітыка мела характар абмежаванняў [1, с. 36—38].

Асабліва яскрава сітуацыя праявілася ў канцы 70-х гг. XIX ст. Менавіта ў гэты час павялічылася колькасць самавольных перасяленцаў [19, с. 154]. Напрыклад, толькі ў 1880 г. за Урал перасялілася каля 40 тыс. чалавек [1, с. 39]. Адначасова такія перасяленні не заўсёды былі ўдалымі. Многія перасяленцы вымушаны былі вяртацца назад, у выніку чаго папаўнялі шэрагі сялянскай беднаты, што прымусіла ўрад Аляксандра III праводзіць палітыку абмежаванняў у гэтай сферы. У 1881 г. з'явіліся «Часовыя правілы аб перасяленнях сялян на свабодныя землі», аднак было вырашана толькі прыняць іх пад увагу мясцовай адміністрацыі і не распаўсюджваць сярод сялян [19, с. 154]. Міністр унутраных спраў Д. Талсты ў 1884 г. казаў, што перасяленне сялян з заходніх губерняў «не павінна быць дапушчальным» [1, с. 45]. Абмежавальны закон адносна перасяленняў быў прыняты ў 1889 г. Згодна з ім усе магчымасці і ўмовы перасялення сялян вырашала мясцовая адміністрацыя, адмяняўся шэраг

ільгот для перасяленцаў. Такія меры не дасягнулі сваёй мэты. У канцы 80-х — пачатку 90-х гг. XIX ст. самавольныя перасяленцы складалі 60—85 % усіх перасяленцаў у Сібіры [9, с. 31]. З гэтай прычыны ўрад Мікалая II пайшоў на некаторыя саступкі перасяленцам. Цыркулярам ад 2 ліпеня 1894 г. узнаўлялася выдача дазволаў на перасяленні за Урал. Не распаўсюджваўся ён толькі на Віцебскую губерню [1, с. 51]. У 1896 г. было створана спецыяльнае Перасяленчае ўпраўленне для ўладкавання перасяленцаў на новых месцах, у 1896 г. — узаконены інстытут хадакоў, хаця ўжо ў 1897 г. іх колькасць была значна абмежавана [1, с. 53]. Непазбавнасьць урадавых мерапрыемстваў, абмежаванне перасяленняў прыводзілі да вялікай колькасці самавольных перасяленняў сялян, што ў значнай ступені стала прычынай разарэння, вяртання на былое месца жыхарства. Усё гэта накладвала адбітак на сацыяльнае становішча сялян у першую чаргу на іх маёмасны стан. Асобы, якія вымушаны былі вяртацца, ператвараліся фактычна ў бабылёў, бо былі пазбаўлены не толькі сваёй зямлі, але і ўсёй іншай маёмасці, у тым ліку і хаты.

Эканамічнае становішча сялянства ў пэўнай ступені вызначалася палітыкай у галіне льготнага заканадаўства для асобных катэгорый сялян, а таксама саступкамі, што былі зроблены ўрадам менавіта сялянству Беларусі ў сувязі з паўстаннем 1863 г. Ільготы, якіх не мелі сяляне-ўласнікі, атрымлівалі асобныя катэгорыі безземельных сялян. Так, дваравыя людзі, сяляне малапамесных маёнткаў вызваліліся не адразу, а маглі яшчэ на некаторы час застацца на службе ў памешчыка. У такім выпадку яны падзяляліся на два разрады — пастаянныя батракі і пастаянныя слугі — і атрымлівалі ад гаспадароў харчаванне, вопратку і пэўную грашовую плату. Калі ж яны жадалі адразу быць вызваленымі, то ім надавалася права выбару — быць прыпісанымі да сельскай альбо гарадской грамады. Асобам, якія толькі выбіралі сабе «род заняткаў», мянялі месца жыхарства ці грамаду, а таму знаходзіліся ў нявызначаным стане, даваўся пэўны тэрмін на прыстасаванне да новых умоў жыцця. З гэтай мэтай абвешчалася памяншэнне ці адтэрміноўка некаторых павіннасцей. Сярод такіх ільгот было вызваленне ад выплаты казённых падаткаў і земскіх павіннасцей на два гады і адбывання рэкруцкай павіннасці — на тры, а таксама магчымасць прыпісацца да любой сельскай ці гарадской грамады без яе згоды [13, с. 228—230]. Новапрыпісаным да сялянскіх ці мяшчанскіх грамад дваравым таксама надаваліся некаторыя льготы, якіх не мелі сяляне-ўласнікі. Так, усе дваравыя людзі вызваліліся ад рэкруцкай павіннасці на два гады. Праўда, дваравыя, што перайшлі ў разрад сялян-ўласнікаў, былі пазбаўлены гэтай ільготы і адбы-

валі павіннасці нароўні з іншымі сялянамі. Толькі ў канцы 80-х гг. XIX ст. былі адменены ўсе вышэйазначаныя тэрміновыя льготы для асоб пераходнага стану. Палітыка надання льгот беззямельным сялянам у асобных выпадках была прычынай таго, што малазямельныя гаспадары выказвалі жаданне адмовіцца ад сваёй маёмасці і перайсці ў стан беззямельных. Яны адмаўляліся ад мізэрных надзедаў, якія не маглі забяспечыць ім неабходнага прыбытку, з мэтай атрымаць льготы, што мелі толькі беззямельныя сяляне. Льготы сялянам-уласнікам былі больш рэдкай з’явай. Найважнейшым крокам урада ў гэтым накірунку ў Беларусі былі мерапрыемствы 1863 г. — памяншэнне выкупных плацяжоў на 20 % і адмена часоваабавязанага становішча. Калі ў 1861 г. памер выкупу памешчыцкіх сялян за дзесяціну зямлі складаў у беларускіх губернях ад 2 руб. 36 кап. да 1 руб. 56 кап. і перавышаў даходнасць сялянскай надзельнай зямлі прыкладна ў 1,3—2 разы [17, с. 66], то з 1864 г. ён быў паніжаны да 49 кап. — 1 руб. 28 кап. [17, с. 67]. Паніжэнне выкупных плацяжоў у большай ступені закранула сялянства заходніх губерняў Беларусі. Напрыклад, у Гродзенскай губерні яны былі паніжаны з 2 руб. 35 кап. да 49 кап., у той час як у Магілёўскай губерні — толькі з 1 руб. 56 кап. да 1 руб. 28 кап. Такім чынам, калі першапачаткова сялянства заходніх рэгіёнаў апынулася ў некалькі горшым становішчы ў параўнанні з усходнімі, то далейшая палітыка ўрада змяніла сітуацыю ў супрацьлеглы бок. Толькі значна пазней, у 1881 і 1884 гг., урад Аляксандра III знізіў выкупныя плацяжы сялян гэтых губерняў у сярэднім на 1 руб. з душавага надзелу [14]. Нягледзячы на гэта, адносныя паказчыкі выкупных плацяжоў сялян на ўсходзе Беларусі перавышалі адпаведныя на захадзе ў 1,6—1,8 раза [17, с. 68]. Адносна дзяржаўных сялян урадавая палітыка мела некалькі іншыя накірунак. У 1867 г. іх аброчныя плацяжы павысіліся на 18 %, аднак усё роўна былі ніжэйшымі, чым у памешчыцкіх сялян, і складалі ад 36 да 71 кап. з дзесяціны, альбо 48 кап. з дзесяціны надзелу ў сярэднім за 1867—1900 гг., у той час як у памешчыцкіх сялян сярэдні памер выкупу за перыяд складаў 80 кап. [17, с. 67—69]. Іншым было і тэрытарыяльнае размеркаванне плацяжоў у дзяржаўных сялян. Сярод іх большыя сумы плаціла сялянства заходніх рэгіёнаў. Калі ў Гродзенскай губерні за дзесяціну зямлі плацілі 55 кап., то ў Магілёўскай — толькі 38 кап. [17, с. 69]. Адначасова на працягу 60-х гг. XIX ст. падушны падатак з сялян павышаўся тры разы. Калі ў 1861 г. ён складаў 95 кап., то ў 1867 г. — ужо 1 руб. 75 кап. з рэвізскай душы [20, с. 75—77]. З канца 60-х гг. XIX ст. сяляне-ўласнікі, у першую чаргу нядоімачнікі, пачалі атрымліваць некаторыя льготы ў галіне падаткаабкладання. Першапа-

чаткова яны заключаліся не ў памяншэнні падаткаў, а толькі ў растэрміноўцы ці адтэрміноўцы нядоімак, і толькі ў вельмі рэдкіх выпадках — поўным іх спісанні. Нярэдка ў такіх абставінах мясцовыя ўлады выступалі на баку сялянства. Так, губернатар Магілёўскай губерні А. Дэмбавецкі ў 1872 г. хадайнічаў перад міністрам фінансаў аб адтэрміноўцы нядоімкі сялян на 15 год [19, с. 157]. З канца 70-х гг. XIX ст., зразумеўшы вельмі нізкія фінансавыя магчымасці сялянства, урад усё часцей звяртаўся да поўнага ці частковага спісання нядоімак з сялян-уласнікаў. У выніку з 1867 па 1900 г. сялянскія нядоімкі па асноўных відах падаткаў паменшыліся з 2866,7 тыс. руб. да 141,2 тыс. руб. адпаведна [18, с. 69]. З прыходам да ўлады Аляксандра III пачало разглядацца пытанне памяншэння выкупных плацяжоў сялян. Аднак тэрыторыю Беларусі яно не закранула па прычыне паніжэння тут плацяжоў яшчэ ў 1863 г. Выключэнне склалі толькі сяляне Магілёўскай і беларускіх паведаў Віцебскай губерні, якія былі пераведзены на абавязковы выкуп да Указа ад 2 лістапада 1863 г. У іх выкупныя плацяжы былі паменшаны Законам ад 28 снежня 1881 г., які пасля намаганняў мясцовай адміністрацыі з 21 лютага 1884 г. распаўсюдзіўся на ўсіх сялян гэтых тэрыторый [12; 14]. У пытаннях землекарыстання сяляне-ўласнікі толькі ў 80-я гг. XIX ст. атрымалі некаторыя палёгкі. З 22 мая 1881 г. можна было арэндаваць казённыя землі незалежна ад іх аддаленасці ад месца жыхарства селяніна. З 18 мая 1882 г. пачалася адмена падушнага падатку, каб палепшыць становішча сялянства. З 1884 г. спынялася яго спаганне з безземельных сялян, прыпісаных да сельскай грамады без прыёмных прыгавораў; у былых памешчыцкіх сялян ён паменшыўся на 1/2, а ў былых дзяржаўных сялян — на 1/10. Поўнасю быў адменены падушны падатак у Беларусі ў 1886—1887 гг. Аднак гэта, як сцвярджае В. Панюціч, мала змяніла становішча сялянства, таму што адначасова ўзраслі іншыя віды падаткаў і збораў (напрыклад, пазямельны падатак, акцыз на гарэлку) [17, с. 70]. Усе казённыя і земскія сборы з сялян, не ўлічваючы грамадскіх, у 60—90-я гг. XIX ст. складалі ў сярэднім 1 руб. 10 кап. — 1 руб. 71,5 кап. на дзесяціну зямлі, у той час як даходнасць гэтай зямлі была не большай за 2—2,5 руб. [18, с. 67]. У 70-я гг. XIX ст. выплата падаткаў забірала амаль усю даходнасць сялянскай гаспадаркі, і толькі ў 90-я гг. XIX ст. доля падаткаў у агульнай даходнасці гаспадаркі некалькі зменшылася і складала ўжо каля 70 % [17, с. 71; 18, с. 67]. Сістэма размеркавання падаткаў была пабудавана так, што ў малаземельных гаспадароў яны забіралі каля 41,1 % усіх расходаў, у сярэднюю — каля 32,3 % і менш за ўсё ў заможнай катэгорыі сялянства — толькі 21,3 % расходаў гаспадаркі [18, с. 68]. Урадавыя

мерапрыемствы ў галіне льготнага заканадаўства на працягу 60—80-х гг. XIX ст. ставілі розныя катэгорыі сялян у няроўныя ўмовы існавання, тым самым ствараючы падставы для канфрантацыі ў сялянскім асяроддзі, у першую чаргу на ўзроўні нефармальных асабістых стасункаў.

Важным аспектам урадавай палітыкі адносна сялянства з першых дзён адмены прыгоннага права было фарміраванне сістэмы сялянскага самакіравання, якая стала адной з важных асноў сацыяльнай іерархіі сялянства Беларусі ў 60—90-я гг. XIX ст. У адносінах да службовых асоб валасных і сельскіх праўленняў таксама была характэрнай палітыка надання льгот і прывілеяў, што з’яўлялася немалаважным фактарам іх прывеліяванага становішча ў параўнанні з іншымі аднавяскоўцамі. Шырокае кола паўнамоцтваў і прывілеяў меў валасны старшыня. Некалькі менш іх было ў сельскага старасты. Сярод найбольш важных трэба адзначыць вызваленне ад рэкруцкай (пазней — воінскай) павіннасці не толькі гэтых асоб, але і іх сваякоў пры ўмове доўгага тэрміну іх службы. Правілы функцыянавання праўленняў і працы службовых асоб у іх былі вызначаны ў «Агульных Палажэннях» 1861 г. і доўгі час заставаліся нязменнымі. Толькі ў канцы XIX ст. паўстала неабходнасць у рэфармаванні сістэмы сялянскага самакіравання. Урадам былі створаны спецыяльныя Камісіі для абмеркавання пытанняў па ўдасканаленні працы органаў сялянскага кіравання і самакіравання. Для вырашэння гэтай праблемы на месцах склікаліся нарады ў складзе дваран, кіраўнікоў і «найбольш выдатных» сельскіх гаспадароў [11, л. 1]. Сялянам выдзяляліся нават грашовыя сродкі на дарожныя выдаткі ў выпадку аддаленасці месцаў правядзення падобных нарад ад месца жыхарства селяніна [11, л. 33]. У выніку працы Камісій былі зроблены прапановы, прадстаўлены канкрэтныя праекты рэфармавання працы сельскіх і валасных праўленняў, удасканалення работы службовых асоб, аднак да канца XIX ст. значныя змены ў сістэму сялянскага самакіравання ўнесены не былі.

Мерапрыемствы, праведзеныя дзяржавай у розных сферах жыцця сялянства, аказалі ўплыў на фарміраванне сацыяльнай іерархіі сялян, на станаўленне ўзаемаадносін унутры сельскай грамады, афіцыйна аформілі існаванне сацыяльна-прававых і эканамічных адрозненняў паміж рознымі катэгорыямі сялянства. Неабходна адзначыць, што ў «Палажэннях» 1861 г. аб адмене прыгоннага права і ў першыя паслярэформенныя гады найбольшая ўвага ўрада надавалася рэгуляванню эканамічных пытанняў — вырашаліся памеры землеўладання і землекарыстання сялян, вызначаліся падаткі і павіннасці, а таксама шэраг ільгот для асобных катэгорый сялянства, у першую чаргу безземельных і ма-

ламаёмасных. У гэты ж час важным аспектам урадавай палітыкі было стварэнне сістэмы сялянскага самакіравання. Пачынаючы з канца 1870-х гг. актывізуецца ўрадавая палітыка ў галіне перасяленняў і міграцый. У 80-я гг. XIX ст. пытанне міграцый і перасяленчага руху паўстала асабліва востра. Адначасова наступіў новы этап у пазямельнай палітыцы, якая праводзілася ўрадам, што было звязана з адкрыццём Сялянскага пазямельнага банка. У 1890-я гг. усё больш зразумелай рабілася недапрацаванасць шэрагу «сялянскіх пытанняў». Ствараліся ўрадавыя камісіі па вывучэнні сітуацыі, удасканаленні прававога становішча сялянства, аднак да канца XIX ст. большасць прапаноў не былі ажыццёўлены.

ЛІТАРАТУРА

1. *Верещагин, П. Д.* Крестьянские переселения из Белоруссии (вторая половина XIX в.) / П. Д. Верещагин. Минск : Изд-во БГУ, 1978. 144 с.
2. Высочайше утвержденное Местное положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях: Великороссийских, Новороссийских и Белорусских, 19 февр. 1861 г., № 36662 // Полн. собр. законов Российской империи. Собр. 2-е : в 55 т. СПб., 1863. Т. 36. Отд. 1. С. 231—273.
3. Высочайше утвержденное Местное положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях: Виленской, Гродненской, Ковенской, Минской и части Витебской, 19 февр. 1861 г., № 36665 // Полн. собр. законов Российской империи. Собр. 2-е : в 55 т. СПб., 1863. Т. 36. Отд. 1. С. 340—372.
4. Высочайше утвержденное положение об устройстве дворовых людей, вышедших из крепостной зависимости, 19 февр. 1861 г., № 36658 // Полн. собр. законов Российской империи. Собр. 2-е : в 55 т. СПб., 1863. Т. 36. Отд. 1. С. 170—174.
5. Высочайше утвержденные дополнительные правила об устройстве крестьян, водворенных в имения мелкопоместных владельцев, и пособия им владельцам, 19 февр. 1861 г., № 36666 // Полн. собр. законов Российской империи. Собр. 2-е : в 55 т. СПб., 1863. Т. 36. Отд. 1. С. 372—376.
6. Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы. Ф. 378. Воп. 1863. Спр. 910. По отзыву министра государственных имуществ об устройстве быта бобылей 1863 г.
7. *Дроздова, Е. А.* Формирование банковской системы Беларуси (1861—1914 гг.) / Е. А. Дроздова. Минск : Ковчег, 2008. 162 с.
8. *Зайончковский, П. А.* Кризис самодержавия на рубеже 1870—1880-х гг. / П. А. Зайончковский. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1964. 511 с.
9. *Кауфман, А. А.* Вопросы экономики и статистики крестьянского хозяйства / А. А. Кауфман. М. : Г. А. Леман и С. И. Сахаров, 1917—1918. XXIV, 332 с.
10. *Ковальченко, И. Д.* Аграрный строй России конца XIX — начала XX в. / И. Д. Ковальченко. М. : РОССПЭН, 2004. 503 с.
11. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. Ф. 2001. Воп. 3. Спр. 34. Об организации местных органов сельскохозяйственного управления в Могилевской губернии.
12. О выкупе наделов крестьянами, остающимися еще в обязательных отношениях к помещикам и о понижении выкупных платежей, 28 дек. 1881 г., № 577 // Полн. собр. законов Российской империи. Собр. 3-е : в 33 т. СПб., 1885. Т. 1. С. 375—376.

13. О льготах крестьянам, не пользующимся землей и выходящим из мирских обществ, 6 авг. 1861 г., № 37334 // Полн. собр. законов Российской империи. Собр. 2-е : в 55 т. СПб., 1863. Т. 36. Отд. 2. С. 228—229.

14. О понижении выкупных платежей, 28 дек. 1881, № 576 // Полн. собр. законов Российской империи. Собр. 3-е : в 33 т. СПб., 1885. Т. 1. С. 375.

15. Об издании правил о крестьянских поземельных товариществах, приобретших земли с содействия Крестьянского поземельного банка, 30 мая 1888 г., № 5278 // Полн. собр. законов Российской империи. Собр. 3-е : в 33 т. СПб., 1890. Т. 8. С. 297—299.

16. Об устройстве быта батраков и бобылей в Инфляндских уездах Витебской губернии, 29 февр. 1864 г., № 40647 // Полн. собр. законов Российской империи. Собр. 2-е : в 55 т. СПб., 1867. Т. 39. Отд. 1. С. 195—196.

17. *Панюціч, В. П.* Дзяржаўныя падаткі сялян Беларусі ў 60—90-я гг. XIX ст. / В. П. Панюціч // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. 1998. № 3. С. 66—73.

18. *Панюціч, В. П.* Падаткі сялян Беларусі ў 60—90-я гады XIX ст. / В. П. Панюціч // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. 2000. № 4. С. 67—73.

19. *Самбук, С. М.* Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века / С. М. Самбук. Минск : Наука и техника, 1980. 221 с.

20. *Чернуха, В. Г.* Крестьянский вопрос в правительственной политике России / В. Г. Чернуха. Л. : Наука, 1972. 226 с.

РЭЗЬЮМЭ. SUMMARY

В статье рассматриваются наиболее важные мероприятия правительства Российской империи, оказавшие влияние на становление социальной стратификации крестьянства Беларуси в 60—90-е гг. XIX в. Непосредственно после отмены крепостного права был издан ряд законодательных актов, регулирующих имущественное положение крестьян Беларуси. Немаловажное влияние на формирование социальной иерархии крестьянства оказало льготное законодательство. Отдельно регулировались правительством вопросы крестьянского самоуправления, что значительно повлияло на углубление социального неравенства в деревне на основе такого признака, как «отношение к власти». Пореформенное регулирование миграций крестьянства Беларуси также являлось важным фактором в формировании социальной стратификации жителей белорусской деревни.

The article discusses the most important activities of the Government of the Russian Empire, exerted influence on the formation of social stratification of the peasantry of Belarus in the 60-90s the nineteenth century. Immediately after the abolition of serfdom was issued a number of legislative acts governing the financial situation of the peasants of Belarus. The important influence in shaping the social hierarchy of the peasantry had preferential legislation. Separately, the government regulated the issues of peasant self-government, which greatly influenced the shaping of social inequalities in the country on the basis of this trait as «attitude to authority». Post-reform regulation of migration of the peasantry of Belarus was also a significant factor in shaping the social stratification of the Belarusian population of the village.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 12 студзеня 2011 г.